

Privatization as a Regime of Truth: An Interpretation of the Iranian Experience after the 1979 Revolution

Taghi Azadarmaki¹ | Jalil karimi² | Omid Mansouri³

1. Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: azadarmaki@gmail.com
2. Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Razi, Kermanshah, Iran. E-mail: j.karimi@razi.ac.ir
3. Correspond Author, PhD Student in Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: omidmansouri14@ekmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 27 May 2025
Received in revised form: 20 August 2025
Accepted: 17 August 2025
Published online: 1 April 2026

Keywords:
Archaeo- Genealogical, Jihadism, Privatization, Regime of Truth, Spatial-History

ABSTRACT

This study examines privatization as a regime of truth in post-war Iran. At what point did this concept acquire central importance, evolving from merely an economic strategy into a regime of truth, and subsequently bestow legitimacy upon a constellation of concepts and categories surrounding itself.

To analyze this historical subject, a constellation approach combined with archaeo-genealogical methods has been employed. Theoretically, it draws on Koselleck's conceptual history theory and Elden's idea of spatial history.

The central question of this article is: How has this regime of truth become possible and evolved? Temporally, the focus is on post-1979 Revolutionary Iran.

The most significant findings of this study are as follows: The reinterpretation of the past through the entry of free market power technology necessarily elevated privatization from one of its techniques to the status of a regime of truth. This process was legitimized by the emergence of conceptual dualities such as the public-private binary under this reinterpretation. The institutionalization of this new technology of power in Iran was mediated by a semi-colonial science/knowledge system, which—through educational and research institutions—dominated and permeated the policymaking sphere of development in Iran. The source of this dominance lay in its prevalence in core and developing countries, their educational/research institutions, and global organizations. Even the crises in Iran's international relations and the heightened role of Islamic political theology—rooted in the necessity of jihadist mobilization and the internalization of the economy—alongside the fading horizon of economic globalization as the ultimate aim of the ruling technology of power, not only failed to weaken the dominance of this regime of truth but also reinforced it by assimilating semantically equivalent concepts such as popularization, resistance, and economic/managerial jihad. Ultimately, the hegemony of this regime of truth has generated broader societal consequences, manifesting in the valorization of corporeality within resistances, social movements, and even anti-desire teachings tied to the greater jihad.

Cite this article: Azadarmaki, T., Karimi, J., Mansouri, O. (2026). Privatization as a Regime of Truth: An Interpretation of Iran's Experience after the 1979 Revolution. *Social Studies and Research in Iran*, 15(1):51-71. <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.391038.1596>

©Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press

DOI: <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.391038.1596>

Introduction

In the post-Iran-Iraq War era, one of the most recurrent and contentious concepts has been "privatization." How such a term has gained its current prominence and expanded or contracted its conceptual boundaries in recent decades requires a historical-conceptual inquiry. This elevation has formed a discursive framework with extensive consequences not only in the economic-political sphere but also in other spheres of Iranian social life. However, taking it for granted and the mechanisms supporting this naturalization have concealed these consequences. Notably, neither in pre-revolution development policymaking nor during the war did this concept circulate so pervasively. In contrast, it has been constantly repeated and naturalized in the post-war period (1368/1989). This article asks: How has this naturalization or taken-for-grantedness occurred? How has the private sphere or privatization swollen from a specific term to a point where a clear interpretation has been impossible for over three decades? Can it be considered the core concept of a self-referential regime of truth that has transcended the economic-political sphere? If so, how?

Method

The article's conceptual model rests on three pillars. First, the concept of "semi-colonial science/knowledge" (based on the critique of scientific imperialism by McLeod and Sagasti), analyzed as the context and vehicle for transferring concepts like privatization to Iran. Second, the "spatial history" approach (derived from a critical reading of Foucault), which enables studying phenomena through the simultaneous articulation of temporal (historical) and spatial (geopolitical, social) dimensions, exploring the intersection of the global (neoliberalism) with Iran's specific conditions. Third, the negative formulation of Critical Theory (referencing Adorno), which posits the primary task as questioning dominant and naturalized "regimes of truth." This combined framework

allows the article to examine "privatization" in post-revolutionary Iran not as a merely formal, abstract category but as a "historical" concept (in the Koselleckian sense). It is rooted in specific political-economic transformations and discourses, constructed and stabilized within a network of power relations (scientific, economic, political). Methodologically, it adopts a systemic methodological approach and a genealogical-archaeological strategy.

Findings

The analysis, based on statistical data and policy documents, shows that the transition from revolutionary Islamism to Islamic free-market ideology was not an abstract discursive shift. It occurred tangibly and interconnectedly across four key levels:

1. Transformation of Ownership and State Control: Initial data shows that immediately after the revolution, a strategy of "socialization" was implemented through confiscating assets tied to the former regime (e.g., the Pahlavi Foundation, 51 major bourgeois families) and transferring them to new revolutionary institutions (the Mostazafan Foundation, Jihad-e Sazandegi, etc.). By 1982, over 20% of active workshops were under the management of the Mostazafan Foundation. This trend reversed from the 1990s with the discourse of "reducing state control" in the first to third development plans. Statistics from the Privatization Organization indicate peak activities in 2009, 2013, and 2020 (collectively 70% of total transfers), often coinciding with state budget deficits. For instance, transfers in 2020 generated about 40,000 billion tomans in state revenue, turning privatization into a revenue-generating tool to offset budget shortfalls;
2. Shift in Public and Social Expenditures: Data indicates a turn from biopolitics (public welfare policies) toward a market-based political economy. The share of public education expenditure fell from 17% in 1991 to 10% in 2019. Simultaneously, the education system privatized; reports suggest that before 2023,

about 55% of Sharif University entrants came from the wealthiest income decile. In healthcare, the share of direct household expenses rose from 53% in 2013 to around 60% including private insurance. This "commodification of health" has led to the exclusion of vulnerable groups like low-income elderly;

3. **Discursive Reconstruction and Legitimation:** These changes were not merely economic but were legitimized through a new discursive "regime of truth." A new binary of "state (negative) versus private (positive)" replaced the tripartite division in Article 44 of the Constitution (state, cooperative, private). Foundational documents like the "Second Phase of the Revolution Statement" (2018) institutionalized this logic within Islamic political theology. Concepts like Jihad (struggle), "resistance economy," and "popularizing the economy" are emptied of prior meanings and filled with new signifiers like "transfer to the private sector," "productivization of state assets," and "non-intervention of the state." Thus, privatization is elevated from an economic tactic to a "religious and jihadi obligation";

4. **Institutionalization and Continuity:** This discourse is embodied in laws and institutions. The establishment of the Privatization Organization (2001) and the Productivization Council (2022) demonstrates its institutionalization. Even in official dynamic models (e.g., Public Sector Studies Office reports), key variables are "quality of privatization" and "revenue from transfers," confirming the inherent and ideological primacy of privatization logic.

Conclusion

The reinterpretation of the past, with the advent of free-market power technology, inevitably elevated privatization from the status of one technique among many within that technology to the level of a veritable regime of truth. The emergence of conceptual binaries such as the

public-private dichotomy, predicated on this reinterpretation, served to legitimize it. The vehicle for institutionalizing this new technology of power was a semi-colonial science or knowledge regime, which, through educational and research institutions, achieved hegemony over and captured Iran's development policy space—a dominance sourced from its prevalence in developed and developing countries, their academic institutions, and global organizations. Iran's crises in international relations and the heightened role of an Islamic political theology based on the necessity of a jihadi orientation and an inward turn of the economy—coupled with the diminished horizon of economic globalization as the ultimate aim of the prevailing power technology—did not weaken the dominion of this regime of truth. On the contrary, by absorbing the significations of its equivalent concepts, namely popularization (Mardomi-sazi), resistance, and economic/managerial jihad, it even contributed to its reinforcement. Ultimately, the hegemony of this regime of truth has had broader social consequences, which manifest in their own significance and corporeality within resistances, social movements, and even teachings opposed to desire within the Greater Jihad (Jihad-e Akbar).

Acknowledgments: This article is derived from the doctoral dissertation of the third author, entitled "*The Formation of Bureaucratic Bourgeoisie in Iran*," Faculty of Social Sciences, University of Tehran. The authors would like to express their gratitude to the Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, and to the editorial team of the *Journal of Social Studies and Research in Iran* for their support and cooperation.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

خصوصی سازی به مثابه رژیم حقیقت: تفسیری از تجربه ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷

تقی آزاد ارمکی^۱ | جلیل کریمی^۲ | امید منصوری^۳

۱. گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: azadarmaki@gmail.com
۲. گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: j.karimi@razi.ac.ir
۳. نویسنده مسؤل، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: omidmansouri14@gkmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	این پژوهش به خصوصی سازی به مثابه نوعی رژیم حقیقت در ایران پس از جنگ می پردازد. اینکه از چه لحظه ای به بعد، این مفهوم اهمیت محوری پیدا کرد، از سطح نوعی راهبرد اقتصادی، به رژیم حقیقت ارتقا یافت و به منظومه ای از مفاهیم و مقوله های حول خود مشروعیت بخشید.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۱۶	برای بررسی این موضوع تاریخی، از رویکرد منظومه و روش دیرینه-تبارشناسانه و به لحاظ نظری از نظریه تاریخ مفهومی کوزلک و نیز ایده تاریخ فضایی الدن بهره گرفته شد. پرسش اصلی مقاله این است که رژیم حقیقت مذکور چگونه ممکن شده و تکوین یافته است. مطالعه به لحاظ زمانی بر ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷ متمرکز است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۵/۲۹	مطابق نتایج، تفسیر از گذشته با ورود فناوری قدرت بازار آزاد، لاجرم خصوصی سازی را از مقام یکی از تکنیک های فناوری، به سطح نوعی رژیم حقیقت ارتقا داد و ظهور دوگانه هایی مفهومی مانند امر دولتی-خصوصی از قبل این تفسیر، آن را مشروعیت بخشید. میانجی نهادینه شدن این فناوری جدید قدرت، علم یا رژیم دانش نیمه استعماری بود که در قالب نهادهای آموزشی و پژوهشی بر فضای سیاست گذاری توسعه در ایران سیطره یافت و آن را تسخیر کرد. منبع این سیطره رواج آن در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه و نهادهای آموزشی و پژوهشی آن ها و سازمان های جهانی بود. بحران های روابط بین الملل ایران و پررنگ شدن نقش الهیات سیاسی اسلامی مبتنی بر ضرورت جهادگرایی و درونی کردن اقتصاد و کم رنگ شدن افق جهانی شدن اقتصاد به عنوان غایت فناوری قدرت حاکم، سلطه این رژیم حقیقت را نه فقط تضعیف نکرد، بلکه با جذب شدن دلالت های مفاهیم هم ارز آن، یعنی مردمی سازی، مقاومت و جهاد اقتصادی یا مدیریتی، به تقویت آن کمک هم کرد. در نهایت آنکه سیطره این رژیم حقیقت، پیامدهای گسترده تری در حوزه اجتماعی داشته است که در اهمیت خود و تنانگی در مقاومت ها، جنبش ها و حتی آموزه های ضد میل جهاد اکبر نیز تجلی می یابد.
کلیدواژه ها:	
تاریخ فضایی، جهادگرایی، خصوصی سازی، دیرینه-تبارشناسی، رژیم حقیقت	

استناد: آزاد ارمکی، تقی؛ کریمی، جلیل و منصوری، امید (۱۴۰۵). خصوصی سازی به مثابه رژیم حقیقت: تفسیری از تجربه ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۱۵(۱): ۵۱-۷۱. <https://doi.org/10.22059/jirs.2025.391038.1596>

© نویسنده (گان) حق نشر را حفظ می کنند.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

DOI: <https://doi.org/10.22059/jirs.2025.391038.1596>

۱. طرح مسئله

در دوران پس از جنگ تحمیلی، یکی از مفاهیم پرتکرار و مناقشه برانگیز، «خصوصی سازی» بوده است. اینکه چگونه چنین اصطلاح یا واژه‌ای در دهه‌های اخیر چنین جایگاهی یافته و ابعاد جدیدی را حول خود بسط و قبض داده است، نیازمند مذاقه‌ای تاریخی-مفهومی است؛ زیرا این ارتقا چارچوبی گفتمانی را شکل داده که موجب پیامدهایی گسترده نه فقط در سپهر اقتصادی-سیاسی، بلکه در دیگر سپهرهای حیات اجتماعی جامعه ایران نیز شده است، اما بدیهی‌انگاشتن آن و سازوکارهایی که از این طبیعی سازی حمایت می‌کنند، این پیامدها را پنهان کرده‌اند.

برای روشن تر شدن مختصات مسئله، باید به آغاز فرایند نظام مند توسعه در ایران، یعنی میانه دهه ۱۳۴۰ بازگشت. یکی از متونی که خطمشی رژیم پهلوی از آن تاریخ تا انقلاب ۱۳۵۷ را روشن می‌کند و به نحوی مانیفست توسعه و عمران ایران است، کتاب *انقلاب سفید* (۱۳۴۵) است. شاه اصرار داشت این مانیفست حاصل مطالعات او است و هدفش تضعیف ارتجاع سیاه (زمین داران بزرگ یا به قول خودش فئودال‌ها) و قوای مخرب سرخ (طرفداران کمونیسم شوروی) بوده و ذاتاً ایرانی است؛ یعنی برگرفته از تمدن عظیم باستانی و معنویت شیعه است. با این حال در رئوس اصلی این مانیفست که عمیقاً متأثر از اصول شش گانه ترومن برای کشورهای در حال توسعه یا توسعه نیافته آن زمان بود، حتی یک بار هم مفهومی مانند «خصوصی سازی» یا «بخش خصوصی» و پادمفهوم آن، «دولتی سازی» یا «بخش دولتی» دیده نمی‌شود. در این اثر بارها به دوگانه‌های متخاصم ارتجاع-تمدن، دموکراسی-استبداد، فئودالیسم-پیشرفت، ملی سازی-خاص گرایی و... اشاره می‌شود، اما هیچ اثری از خصوصی سازی و مفاهیم امروزی ملازم آن نیست. در عوض، مهم ترین دال‌های آن عدالت اجتماعی، ملی سازی، سهیم کردن کارگران و مفاهیمی از این دست است. حتی در بخش پایانی آن که به روابط جهانی پس از این انقلاب می‌پردازد، خطوط اصلی سیاست بین المللی خود را چنین تعریف می‌کند: «صلح جویی صمیمانه، همزیستی و تفاهم با کلیه کشورهای و جوامع ولو با سیستم‌های حکومتی و ایدئولوژی‌های متفاوت، طرفداری از هرگونه کوششی برای استقرار و تقویت عدالت اجتماعی چه در سطح ملی و چه در سطح بین المللی و...» (پهلوی، ۱۳۴۵: ۱۹۰).

در دوران پس از انقلاب ۱۳۵۷ تا پایان جنگ تحمیلی نیز این مفهوم زایشی اقتصادی-سیاسی ندارد. یکی از چهره‌های مهمی که آثار او شالوده مباحثات درباره اقتصاد اسلامی بود، آیت الله صدر بود. او مبنای اقتصاد اسلامی را نه بر مالکیت خصوصی یا جمعی، که بر کار و نیاز قرار می‌دهد و به نحوی از این طریق، اقتصاد اسلامی را متمایز از شیوه‌های تولید یا اقتصاد لیبرال و سوسیالیستی می‌داند. او هرگز به خصوصی سازی یا پادمفهوم آن دولتی سازی نمی‌پردازد، اما «بخش خصوصی» را در کنار بخش عمومی، اموالی تعریف می‌کند که «در چارچوب مالکیت خصوصی است» (صدر، ۱۳۵۹: ۵۶)؛ چنان که مالکیت خصوصی را دارایی‌هایی تعریف می‌کند که مالکیت آن با فرد یا بخش خصوصی باشد (صدر، ۱۳۵۹: ۵۴). در این صورت بندی نظری، دوگانه دولتی-خصوصی دیده نمی‌شود. ضمن آنکه بخش خصوصی، نوعی مالکیت در کنار بخش عمومی است که با آن تضادی ندارد. از این رو، براساس اصل سوم اقتصاد اسلامی آیت الله صدر، یعنی «تولید در خدمت انسان است، نه انسان در خدمت تولید» (صدر، ۱۳۵۹: ۹۱)، در مقدمه قانون اساسی جمهوری اسلامی این گزاره مطرح می‌شود: «اقتصاد وسیله است نه هدف» (مقدمه صورت مشروح مذاکرات مجلس، ۱۳۶۱: ۴۳).

ذیل همین چشم انداز، بلافاصله پس از انقلاب ۱۳۵۷ و به موجب قانون حفاظت و توسعه صنایع ایران، مصوب ۱۳۵۸ / ۴ / ۱۰، تعداد ۹۳۸ کارخانه ملی شده، میان نهادهای مختلف تازه تأسیس تقسیم شد که به کلی بخش عمومی نامیده می‌شد؛ زیرا طبق نص اصل ۴۴ قانون اساسی، مصوب ۱۳۵۸، ارکان اصلی اقتصاد کشور، بخش عمومی، تعاونی و بخش خصوصی بود که در آن محوریت با دو بخش نخست بود؛ زیرا تقریباً از آنچه امروز بخش خصوصی نامیده می‌شود چیزی باقی نمانده بود، مگر اندکی که ارادت آن‌ها به نظام

سیاسی جدید اثبات شده بود. اما چرخش به سوی «خصوصی‌سازی» صورت پذیرفت و این اصطلاح تا سطحی بسیار تفسیرپذیر ارتقا پیدا کرد؛ تا جایی که برخی بر آن اند که کماکان تعریف مشخصی از آن وجود ندارد (رحمان‌زاده هروی، ۱۳۹۷)؛ درحالی که برخی از پژوهشگرانی که در پی پرداختن به تاریخ اقتصادی-سیاسی ایران هستند، با محوریت این مفهوم، گذشته را تفسیر می‌کنند. گویی این مفهوم همواره وجود داشته و در تمام دوران اقتصادی-سیاسی معاصر از عصر ناصرالدین‌شاه تاکنون به همین میزان مهم و نقل محافل فکری، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی بوده است؛ درحالی که شرایط آن و مناسبات قدرت و نظام دانشی که آن را مشروعیت بخشیده نادیده گرفته شده است. این مسئله تا جایی گسترش می‌یابد که حتی صاحب‌منصبان رژیم گذشته نیز در ثبت خاطرات خود، جایگاهی فراتر از آنچه در دوران زمامداری خود به بخش خصوصی و فرایندهای خصوصی‌سازی می‌دادند، قائل شده‌اند و در بازخوانی اقدامات خود، التفات خاصی به این بخش و فرایندهای توأم با آن دارند و تلاش می‌کنند در پرتو آن برای خود شأنی پیشروانه، با توجه به پروبلماتیک زمانه دست‌وپا کنند (یگانه، ۱۳۸۴؛ شریف‌امامی، ۱۳۸۷؛ ابتهاج، ۱۳۷۱ و دیگر شخصیت‌های مصاحبه‌شونده در تاریخ شفاهی مربوط به عصر پهلوی با مرکز مطالعات خاورمیانه در دانشگاه هاروارد). چنین بود که شعار اساسی دوران سازندگی، یعنی دوره آغاز سیطره سیاست‌های خصوصی‌سازی، متفاوت با سیاست بین‌المللی یا جهانی رژیم گذشته، گسترش رقابت و رقابت‌پذیری، جهانی‌شدن و برقراری پیوند با اقتصاد جهانی، گسترش تجارت با جهان و جذب سرمایه خارجی شد (به‌کیش، ۱۳۸۰).

پرسش مقاله حاضر این است که چگونه این طبیعی‌سازی یا بدیهی‌انگاری صورت پذیرفته و امر خصوصی یا خصوصی‌سازی از واژه‌ای خاص به نحوی آماسیده که حتی امکان تفسیری روشن را در بیش از سه دهه گذشته ناممکن ساخته است و آیا می‌توان آن را مفهوم محوری رژیمی از حقیقت دانست که خودارجاع بوده و به ابعادی گسترده‌تر از سپهر اقتصادی-سیاسی استعلا یافته است. اگر چنین است، چگونه؟ ما درصدد ترسیم نقشه^۱ تاریخی-فضایی این مفهوم و منظومه حول آن پس از انقلاب ۱۳۵۷ تاکنون هستیم تا درنهایت بتوانیم نقدی از آثار و پیامدهای آن به‌دست دهیم.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های خصوصی‌سازی در ایران در دو دسته اصلی قابل‌بررسی‌اند. دسته نخست، با رویکردی معرفت‌شناختی، به تحلیل مبانی نظری آن می‌پردازند. غنی‌نژاد (۱۳۷۷) با ریشه‌یابی تاریخی-معرفت‌شناختی، نبود درک صحیح از مفاهیم مدرن مانند «حق مالکیت فردی» را مانع توسعه و خصوصی‌سازی موفق می‌داند و در آثار متأخرتر خود، (۱۳۹۱؛ ۱۳۹۴؛ ۱۳۹۵) آزادسازی اقتصادی را پیش‌شرط خصوصی‌سازی معرفی می‌کند. طبیبیان (۱۳۹۶) نیز همین چشم‌انداز را پی می‌گیرد. در مقابل، ابادری (۱۴۰۰) با نقد درونی این گفتمان، تناقضات و عوام‌فریبی آن را افشا می‌کند. بااین‌حال، هردو نقد از بررسی چرایی محوریت خود مفهوم خصوصی‌سازی و مشروعیت‌بخشی تاریخی آن غافل‌اند.

دسته دوم، با بازخوانی تاریخ توسعه، در چارچوب دوگانه دولتی-خصوصی باقی می‌مانند. نیلی و کریمی (۱۳۸۶) در تاریخ‌نگاری توسعه پهلوی بر نقش بخش خصوصی تأکید دارند. توسلی (۱۳۷۳) و لیلانز (۱۳۹۲) در پی یافتن راه میانه‌ای درون همین چارچوب هستند. حتی تحلیل‌های کسانی مانند بهداد و نعمانی (۱۳۹۳) که خصوصی‌سازی را «تقدیر تاریخی» می‌خوانند، به چرایی سلطه این گفتمان خاص و نحوه بازتفسیر تاریخ معاصر توسط آن نمی‌پردازند. مقاله حاضر با پرکردن این خلأ، در پی پاسخ به این پرسش است که چرا و چگونه منظومه مفهومی خصوصی‌سازی به کانونی مسلط تبدیل شده و با چه سازوکارهایی تاریخ و سیاست را مشروعیت می‌بخشد.

۳. الگوی نظری

مک‌لئود می‌پرسد: «چگونه جستجوی دانش طبیعی به بخشی از کشورداری و به صورت مستقیم سیاست‌گذاری و غیرمستقیم توسعه اقتصادی دولتی تبدیل می‌شود؟» او این پرسش را به این صورت بسط می‌دهد که چگونه برهان‌های علمی به مدل‌های توسعه تبدیل شدند که اغلب تفرقه‌انداز بودند و چگونه مرکز جهان از نظر اقتصادی و فکری به پیرامون وابسته شد (مک‌لئود، ۱۹۸۷). در پاسخ، مفهوم علم استعماری مطرح می‌شود. ساگاتسی با رد دیدگاه لیبرال، استدلال می‌کند که امپریالیسم فرهنگی به سیطره اقتصادی و حاشیه‌ای‌سازی پژوهشی انجامیده و وابستگی مبتنی بر واردات دانش جانشین وابستگی مبتنی بر واردات کالا شده است (ساگاتسی به نقل از مک‌لئود، ۱۹۸۷). این فرایند در چهار مرحله رخ داده است: مرحله پیشاصنعتی استعماری (قرن ۱۸ تا آغاز قرن ۱۹)، مرحله علم غربی (۱۸۵۰ تا ۱۹۳۰)، مرحله صنعتی شدن مستقل پس از جنگ جهانی دوم، و از دهه ۱۹۶۰، مرحله نظارت اقتصادی دولت‌ها و چندملیتی‌ها. با توجه به موقعیت نیمه‌استعماری ایران، مفهوم علم نیمه‌استعماری با الهام از شایق (۱۴۰۱) و اشرف (۱۳۵۹) برای تحلیل کاربرد علم در منظومه خصوصی‌سازی به کار می‌رود.

کوزلک بین دو نوع مفهوم تمایز قائل می‌شود: مفاهیم صوری که تاریخ را ممکن می‌کنند (مانند تجربه و انتظار) و مفاهیم هم‌زمان صوری و تاریخی که ریشه در تحولات اجتماعی-اقتصادی دارند (مانند سرمایه‌داری یا مدرنیته) (کوزلک، ۱۴۰۳). خصوصی‌سازی در ایران نیز از این دسته مفاهیم تاریخی است. برای فهم تکوین آن، درک نسبت زمان و فضا ضروری است. اگرچه سنت کانتی به زمان اولویت می‌دهد (کانت، ۱۳۸۴)، متفکران قرن بیستم مانند کوزلک (۱۴۰۱) صورت‌بندی پویاتری از فضا ارائه داده‌اند که عوامل فراتاریخی-جغرافیایی را با عوامل تاریخی-اجتماعی پیوند می‌زند. این تحلیل نیازمند تفکر انتقادی است که منظومه‌های مفهومی حاکم یا «رژیم‌های حقیقت» را به پرسش بگیرد. به گفته فوکو، این رژیم‌ها واقعیات تاریخی را طبیعی جلوه می‌دهند و سازوکارهای طرد و تفاوت‌گذاری را در خود ادغام می‌کنند (فوکو، ۱۳۸۰). از این‌رو، مقاله حاضر از «نظریه تاریخی فضایی» الهام می‌گیرد که در آن، تاریخ در مفصل‌بندی زمانی-فضایی بازسازی می‌شود و تحلیل رابطه امر جهانی و محلی را ممکن می‌سازد (الدن، ۲۰۰۱). این رویکرد ریشه در خوانش فوکو دارد که فضا را مرکز صورت‌بندی پدیده‌های تاریخی قرار می‌دهد (فوکو، ۱۴۰۰) و با به پرسش کشیدن رژیم‌های حقیقت، امکان حقایق دیگر را فراهم می‌کند (فوکو، ۱۳۸۹). براین‌اساس، مقاله با تلفیق صورت‌بندی منفی نظریه انتقادی و رویکرد تاریخ فضایی فوکو، در پی بازسازی انتقادی تاریخ خصوصی‌سازی در ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷ است. هدف، کاوش سازوکار عمل این مفهوم در چارچوب منظومه دانش نیمه‌استعماری و نقد رادیکال وضعیت موجود است.

۴. روش‌شناسی

همان‌طور که گفته شد، این مقاله سرشتی تاریخی دارد و در پی بازخوانی و تفسیر انتقادی از تاریخ خصوصی‌سازی در ایران است. این بازخوانی نیازمند قائل‌بودن به مؤلف به‌مثابه مفسر است. از این‌رو نه در جرگه فلسفه انسان‌گرایانه سوژه‌گرا قرار می‌گیرد، نه قائل به نوعی انسان‌گرایی ضدانسانی ابژه‌گراست که مؤلف را تا حد نوعی ابژه مقتصد برای جلوگیری از تکثیر معانی متن کاهش می‌دهد (بنگرید به فوکو، ۱۳۹۰). سوژه یا مؤلف به‌مثابه مفسر، پیش از هر چیز ماهیت مفهوم‌ناپذیر ابژه را مفروض می‌گیرد، اما نمی‌تواند کنشگری یا عاملیت سوژه را نیز نادیده بگیرد. از این‌رو در عین خودبنیادبودن ابژه که ماهیتی تاریخی دارد، هم‌زمان فهم یا تفسیر سوژه را نیز به رسمیت می‌شناسد. درواقع وجود ابژه برای تجربه تاریخی ضروری یا تعیین‌بخش است، اما این سوژه است که باید این

تعیین‌پذیری را مفصل‌بندی کند (اوکانر، ۱۴۰۰: ۱۲۳-۱۲۴). این همان توانش مفهوم‌سازی سوژه است که آدورنو بر آن تأکید می‌ورزد و جا را برای نوعی روش دیرینه-تبارشناسانه باز می‌کند.

در نظریه انتقادی، برای بررسی تاریخی از روش منظومه^۱ استفاده شده و استفاده از این استعاره گویای نسبت سوژه و ابژه در این نظریه است. اما برای اینکه بتوان فهمی محدودتر و مشخص‌تر از پدیده‌های تاریخی داشت، به روشی چارچوب‌مندتر نیاز است. از این‌رو از روش یا راهبرد دیرینه-تبارشناختی استفاده می‌شود تا هم شرایط امکان، هم تکوین موضوع در نسبت با فناوری قدرت و نظام دانش در میدان نیرویی مشخص بررسی شود (دریفوس و رایینو، ۱۴۰۰؛ مشایخی، ۱۴۰۱؛ آکرستروم‌اندروسون، ۲۰۰۳). به‌لحاظ تکنیکی نیز این مقاله از اسناد تاریخی، مطالعات پژوهشی و نظری و تحلیل‌های ثانوی بهره می‌برد. به‌لحاظ زمانی و فضایی بر ایران پس از انقلاب ۱۳۵۷ و داده‌های پژوهش، اسناد، سخنرانی‌ها، تحلیل‌ها و تحلیل تحلیل‌ها متمرکز است.

۵. یافته‌ها

۵-۱. از اسلام‌گرایی انقلابی تا بازار آزادگرایی اسلامی: چرخشی گفتمانی متأثر از اقتصاد جهانی

انقلاب ۱۳۵۷ با شعارهایی رادیکال علیه لیبرالیسم و سوسیالیسم (راست و چپ، شرق و غرب) به پیروزی رسید و سودای راه سومی را برای به‌سعادترساندن جامعه ایرانی در سر می‌پروراند که در شعار «نه شرقی، نه غربی، جمهوری اسلامی» جلوه می‌یافت. اندکی پیش از پیروزی انقلاب، یعنی در دی ۱۳۵۷ شورایی به دستور آیت‌الله خمینی با عنوان «شورای انقلاب» تأسیس شد تا شرایط گذار به حکومت جدید را فراهم سازد. این شورا قرار بود نخستین نهاد حکومت جدید باشد. همان‌طور که گفته شد، نتیجه مهم‌ترین قانون مصوب این شورا در بدو پیروزی انقلابیون، مصادره و ملی‌سازی دارایی سازمان‌ها و افرادی بود که وابسته به رژیم پیشین شناخته شده بودند (بند «ب» ماده ۲ قانون حفاظت و توسعه صنایع ایران، مصوب ۱۳۵۸/۰۴/۱۰). از جمله این سازمان‌ها بنیاد پهلوی بود که متعلق به دربار بود و در دهه ۱۳۵۰ به بخشی از بورژوازی که وابسته یا مدرن نامیده می‌شد، یارانه چشمگیری اعطا کرده بود و این امر موجب تضعیف جایگاه و نیز نارضایتی گسترده دیگر گروه‌های بورژوازی، به‌خصوص گروه متصل به بازار سنتی شده بود (پسران، ۱۹۸۲؛ صالحی اصفهانی، ۱۹۸۹) که پیوند عمیقی با روحانیت داشتند (آن‌ها در جریان انقلاب، به یکی از جریان‌های رادیکال و انقلابی تبدیل شدند). بخشی دیگر، فهرستی ۵۱ نفره از بزرگ‌ترین خانواده‌های بورژوازی عصر پهلوی بود که به جرم «چپاول سرمایه ملی»، اموالشان مصادره و ملی شد. سپس به سازمان‌هایی واگذار شد که از بطن گفتمان^۲ اسلام‌گرایی انقلابی بیرون آمده بودند و قرار بود به‌عنوان بخش عمومی و نه دولتی، آرمان‌های آن را فعلیت بخشند. از جمله این سازمان‌های تازه‌تأسیس، بنیاد مستضعفان، جهاد سازندگی و بنیاد شهید و چند وزارتخانه جدید بودند که این اموال را مالک شدند: «طبق آمار سازمان برنامه در سال ۱۳۶۱، از ۶۹۳۸ کارگاه دارای فعالیت، ۹۸۲ کارگاه تحت مدیریت یک یا چند نهاد عمومی بودند. مالکیت و اداره ۳۳/۹ درصد از این کارگاه به سازمان صنایع ملی، ۲۰ درصد به بنیاد مستضعفان، ۳/۳ درصد به جهاد سازندگی، ۳ درصد به بنیاد شهید، ۸/۷ درصد به سازمان صنایع سنگین، ۴/۳ درصد به وزارت صنایع، ۲/۸ درصد به بانک صنعت و معدن، ۱/۴ به وزارت کشاورزی و ۲۲/۶ درصد به دیگر دستگاه‌ها رسید.» (سوداگر، نقل در رحمان‌زاده هروی، ۱۳۹۷: ۴۵-۴۶).

راهبرد «عمومی سازی» صنایع با تاکتیک‌های مختلفی مانند مصادره و ملی سازی، نشانه‌هایی از فناوری قدرتی جدید در خود داشت که می‌توان آن را اسلامی سازی جامعه با محوریت «عدالت اجتماعی» نامید. این رژیم حقیقت جدید که تفاوت گذاری اسلام‌گرایان از دیگر نیروهای انقلابی را مشروعیت می‌بخشید، در نهادهایی جدید تجسد یافت که سازمان‌هایی مانند بنیاد مستضعفان، بنیاد شهید، جهاد سازندگی و... آن را فعلیت می‌بخشیدند. در کنار نهادهای حکمرانی کلاسیک مدرن، مانند قوه‌های قضاییه، مجریه و مقننه، نهادهای این فناوری قدرت جدید نیز شکل گرفتند تا مصلحت دولت را در ابعادی جدید واقعیت بخشند و برای آن سازمان‌هایی مستقر کردند که عبارت بودند از «تشخیص مصلحت نظام» و «مجلس خبرگان» و شیوه‌های جدیدی از نظارت که در راهبرد نظارتی-انضباطی «نظارت استصوابی» متجلی می‌شد.

اسلام‌گرایی انقلابی، این فناوری قدرت جدید، قرابتی تصادفی با تحولات در نظم جهانی سرمایه داشت. بر همین اساس، برخی متفکران از «راز دهه ۱۹۷۰ میلادی»^۱ سخن گفته‌اند (بنگرید به کرونین، ۲۰۲۱). در پیشینه نظری و سیاست‌گذارانه اواخر دهه ۱۳۵۰ که به انقلاب منجر شد و در سراسر دهه ۱۳۶۰ (هم‌زمان با دهه ۱۹۷۰ و آغاز ۱۹۸۰ میلادی)، فناوری قدرت اسلام‌گرا قرابت مفهومی عمیقی با سوسیالیسم داشت. در واقع اسلام‌گرایان انقلابی مفاهیمی مانند استثمار، استعمار، امپریالیسم، غرب‌زدگی یا غرب‌گرایی، مستضعفین و حتی سازمان‌هایی مانند شورای فرهنگی و... را در مرادهای گفتمانی با سوسیالیسم جهانی برساختند که ریشه در نقد و مبارزه فرهنگی-تمدنی با غرب داشت. هرچند این گفتمان چنان مرزهای ملی را درنور دیده بود که تفسیرها و بازتفسیرهای متعدد، آن‌ها را از موقعیتی به موقعیت دیگر جابه‌جا می‌کرد. این گفتمان انقلابی رادیکال، ناگهان دچار تحولاتی گسترده در درون خود شد. این تحول همان‌طور که گفته شد، نسبتی عمیق با رازی داشت که باید در تحولات دهه ۱۹۷۰ آن را بازگشود. از این نظر درباره چرخش گفتمانی پس از انقلاب ۱۳۵۷، برخی پرسیده‌اند «چگونه ممکن است جنبشی انقلابی در دهه ۱۹۷۰ که آشکارا ریشه در ایدئولوژی چپ داشت، در دهه ۱۹۸۰ به نتیجه‌ای بسیار متضاد با اهداف بسیاری از حامیان نخستین خود برسد» و پاسخ این بود که «بافتار جهانی و ویژگی این دوره تاریخی، فقط برای فهم وجهی از تاریخ ملی ایران مهم نیست، بلکه عنصر عمیقاً سازنده آن است» (کرونین، ۲۰۲۱: ۲۱). پس برای فهم آن نیاز است در زمینه‌های معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی آن تأمل شود.

این چرخش جدید به لحاظ معرفت‌شناختی، ریشه در دیدگاه جریانی داشت که بازخوانی رادیکالی از نظریه‌های لیبرال داشت و چرخش نظری پسا‌هیومی به سوی هستی اجتماعی و برنهادن نظریه ارزش در کار را نشانه انحراف از ارزش‌های راستین این فلسفه مدرن می‌دانست. هایدک از جمله نئوکلاسیک‌های رادیکالی بود که ریشه ارزش را در ترجیحات ذهنی فرد مصرف‌کننده می‌دید و نظریه ارزش مبتنی بر کار را انحراف‌آمیز می‌دانست. ریشه‌های اتریشی این نظریه کنش انسانی را اساس قرار می‌دهد و تصمیم را نیز مشمول آن می‌داند. «از منظر مکتب اتریش، مفهوم حیاتی کنش نه فقط فرایند ذهنی تصمیم را در چارچوب دانش «معین»^۲ در خصوص اهداف و ابزار را در برمی‌گیرد، بلکه به‌طور خاص «درک حقیقی چارچوب هدف-ابزار» را نیز شامل می‌شود که در آن اقتصادی کردن^۳ و تخصیص - که نئوکلاسیک‌ها تأکید زیادی بر آن دارند - رخ می‌دهد» (کرزنر، نقل در هورتا دسوتو، ۱۳۹۴: ۱۵). بر همین اساس هایدک محور اقتصاد لیبرالی جدید را بر «قواعد عام رفتار» قرار داد (هایک، ۱۳۹۳ الف). او عدالت اجتماعی را چیزی جز سراب نمی‌دانست که حاصل نظم برساختی یا مصنوع است (هایک، ۱۳۹۳ ب) و ضد نظم خودانگیخته بازار و جاری شدن قواعد عام

1. The mystery of the 1970s

2. Given

3. Economizing

رفتار است که مبتنی بر نفع‌طلبی فردی در کنش فرد اقتصادی یا کارآفرین است. این بازخوانی جدید از لیبرالیسم را که ریشه‌های آن به دهه بیستم قرن گذشته میلادی و منازعه آن با کینز^۱ در مجادلات مقدماتی کنفرانس برتون‌وودز قبل از توافقی به همین نام در سال ۱۹۴۸ بازمی‌گردد، بسیاری نئولیبرالیسم^۲ نامیده‌اند (بنگرید به فوکو، ۱۳۹۲؛ جامسکی، ۱۳۷۹؛ کلاین، ۱۳۹۵). اما تسخیر تاریخی دولت‌ها، نظام‌های ملی و بین‌المللی حکمرانی و تبدیل شدن به فناوری قدرتی مسلط و بر ساخت رژیم حقیقتی جدید، متأخرتر بود و مقاربتی تقویمی با دهه ۱۳۶۰ یا دوران پساانقلابی ایران داشت.

در همین دوران، شوروی که مهم‌ترین تهدید احساس شده از سوی غرب بود و برآمدن دولت‌های رفاه واکنشی به جلوگیری از میل طبقات کارگر و تهی‌دست غربی و جهان غیرمتعهد (گرتسل، ۲۰۲۲) از جمله ایران در عصر پهلوی دوم بود، فروپاشید و در انگلستان و آمریکا و شیلی و به‌مرور در سایر نقاط جهان، از اروپای غربی تا روسیه و چین کمونیستی، نظم سیاسی بازارآزادگرا گسترش یافت (کلاین، ۱۳۹۵؛ گرتسل، ۲۰۲۲) و در مقام علم یا نوعی نظام دانش نیمه‌استعماری همراه با قلمروگستری سرمایه، برنامه‌های توسعه در سراسر جهان در حال توسعه یا توسعه‌نیافته را درنوردید. تکنیک‌های ورود و تسخیر این فناوری جدید قدرت در جوامع مختلف به شکل‌های مختلف و در هر جامعه‌ای، مبتنی بر شرایط، شکل و سطح توسعه و نیز موقعیت ژئوپلیتیک به‌گونه‌ای متفاوت واقعیت یافته است. مهم‌ترین معضل این نظام دانش، اجرای تاکتیک‌های آن بدون اندیشیدن به پیامدهای نیت‌ناشده آن است، اما سیطره جهانی آن‌ها توجیه‌کننده به کارگیری‌شان بوده است.

بر همین اساس بود که اندیشه بازسازی، راه را برای اجرای عناصر سیاست‌های اقتصادی-سیاسی این نظم جدید در قالب برنامه‌های توسعه گشود. مهم‌ترین عاملان سیطره سیاست‌های آزادسازی در ایران، اقتصاددانانی بودند که توانستند در قالب ایجاد نهاد دانش جدید، مانند *موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی* یا *مؤسسه نیوران* (اباذری و پرنیان، ۱۳۹۴) و نیز دستیابی به نهادهای سیاست‌گذاری، مانند سازمان برنامه و بودجه در برنامه‌های اول تا سوم و نیز دانشگاه‌های مختلف، نظیر دانشگاه شریف و نیز در دهه‌های بعدی تأسیس پایگاه‌های اندیشه‌ای در روزنامه‌ها، مؤسسات انتشاراتی و مجلاتی چون اندیشه پویا، مهرنامه و دنیای اقتصاد ... آن را مسلط کنند. در این دوران، مباحثات گسترده‌ای میان کسانی که قائل به تداوم سیاست‌های دوران جنگ بودند با سیاست‌های بازارآزادگرا صورت پذیرفت (احمدی آمویی، ۱۴۰۰).

در این زمینه هاشمی رفسنجانی می‌گوید: «سازندگی با دستور امام (ره) آغاز و برنامه اول که از سال‌های قبل در مجلس بایگانی شده بود، اصلاح، تصویب و ابلاغ شد.» او بلافاصله سازندگی را به سیاست‌های تعدیل ساختاری تعبیر کرد و بر آن بود که «منتقدان این سیاست هیچ‌وقت در کنار انبوه انتقادهای خود پیشنهاد اصلاحی ارائه نکردند.» او کردارهای غیرگفتمانی زمینه‌ساز این کردارهای گفتمانی جدید را که فناوری جدید قدرت را در ایران مشروعیت می‌بخشید چنین مطرح می‌کند: «کسری ۵۱ درصدی بودجه سال ۱۳۶۷، ناچیز بودن درآمدهای ارزی، وابسته بودن زندگی جامعه به یارانه، نبودن تولید کافی، نبود مواد اولیه صنایع، وارداتی بودن عمده نیازهای کشور، انبارهای خالی، نبود زیربناها، بیکاری مفرط، تخریب پنج استان کشور، انبوه نیروهای آزادشده از جنگ و مجموعه عوامل دیگر سیاست‌های سازندگی را در قالب برنامه اول بر ما دیکته می‌کرد» (خبرآنلاین، ۱۳۹۵/۱۰/۲۰). این سیاست‌ها قرار بود شرایط «خصوصی‌سازی» را فراهم سازد؛ زیرا اجرای سیاست‌های خصوصی‌سازی نیازمند ایجاد مشوق‌هایی در بازار بود که مهم‌ترین

۱. اقتصاددان بریتانیایی که آرا او در دوران بازسازی پس از جنگ جهانی دوم بر اقتصاد جهانی مسلط شد و حاصل آن شکل‌گیری دولت‌های رفاه بود تا طبقات اجتماعی گوناگون از جمله کارگران صنعتی، دهقانان و تهی‌دستان شهری به کمونیسم و فاشیسم روی نیاورند.

آن، قوانین مربوط به کار مصوب در آغاز انقلاب بود. تعدیل ساختاری در واقع در عین اینکه یکی از ارکان این فناوری قدرت جدید بود، هم‌زمان از پیش شرط‌های امکان‌پذیری خصوصی‌سازی نیز به‌شمار می‌رفت. این سیاست‌ها به «سیاست‌های اعتدالی» تعبیر شد و تمام ارکان سیاست‌گذاری، از مجلس، سازمان برنامه و بودجه و دولت و... در برنامه توسعه‌ای که دولت سازندگی اجرا کرد، به آن رأی مثبت دادند. او در جای دیگری می‌گوید: «یکی اینکه دولتی کردن همه چیز و بستن دست بخش خصوصی تعدیل شود. برنامه، انجام تدریجی بود... پیکان دیگری هم داشت که این‌ها پیکان‌های اصلی سیاست تعدیل بود. آن موقع هم با رهبری این مسائل را بحث کردیم و ایشان هم با عمده این‌ها موافق بودند. البته قبل از من، رهبری این عقاید را در زمان دولت آقای موسوی داشتند؛ یعنی افکار ایشان هم تأثیر گذاشت و سیاست کلی بود. امروز این سیاست‌ها را همه می‌گویند و قبول دارند» (کنفدراسیون صادرات ایران، ۱۳۹۵/۱۰/۲۰).

به این ترتیب کردارهای گفتمانی لازم به میدان آمدند و تفاوت‌گذاری‌های مدنظر به نحوی اجرا شد که گفتمان منتقدان با مفاهیمی مانند «عدم انسجام»، «نبود پیشنهاد اصلاحی» و حتی «بی‌اخلاقی» تفسیر می‌شد. در این زمینه طیبیان می‌گوید «کسانی که نسبت به سیاست‌های اقتصادی در دهه ۱۳۷۰ انتقاد می‌کنند، هیچ حرف مشخصی ندارند. برای آنکه ظرفیت حرفه‌ای این‌گونه افراد را امتحان کنیم، کافی است از آن‌ها مجموعه مشخصی از تحلیل شرایط کنونی و چند راه‌حل خواسته شود؛ وگرنه با سخنرانی و افاضات مشکلی حل نمی‌شود و صرفاً موجب گمراهی افکار عمومی می‌شود. این افراد مانند کسانی هستند که مجسمه‌ای برای خود درست می‌کنند و سپس شروع به سنگ‌اندازی به سمت آن می‌کنند. این افراد اصلاً اخلاق ندارند» (خبرآنلاین، ۱۳۹۵/۱۰/۲۰). از سوی دیگر، دوگانه مفهومی-تاریخی جدیدی شکل گرفت که از این دوران به بعد، انسجام‌بخش رژیم حقیقت این فناوری قدرت بود: پادمفهوم دولتی-خصوصی. این در حالی است که در مقوله‌بندی انواع مالکیت، در اصل ۴۴ قانون اساسی یا حتی اقتصاد اسلامی، بخشی به نام مالکیت دولتی وجود نداشته و دولت فقط نماینده مردم برای مدیریت دارایی‌های عمومی بوده است. به‌رحال این دوگانه همواره در تقابل با یکدیگر قرار گرفته‌اند و بخش محوری کرداری گفتمانی بوده‌اند که مشروعیت «خصوصی‌سازی» را تضمین می‌کند. چرخش گفتمانی در تعبیر بخش عمومی به دولتی، در واقع تفسیری جدیدی از وضعیت اقتصاد ایران را رقم زد. به عبارت دیگر، این تفسیر جدید که از دل سیطره فناوری قدرت جدید بر ساخته شد، بخش دولتی را مانند بخشی ورم کرده از اقتصاد کشور معرفی کرد که «دست بخش خصوصی را بسته است». به‌دلیل همین تفسیر بود که از میان اصول بازارآزادگرایی، «خصوصی‌سازی» را به مفهوم هسته‌ای تبدیل کرد. در واقع محوریت این مفهوم در این فناوری بیش از هر چیز ریشه در این تفسیر و دلالت‌های آن، مبنی بر اجرای سیاست‌های مذکور در کشور با اقتصاد دولتی داشت. از این‌رو نظم سیاسی جدیدی شکل گرفت که فناوری قدرت خاص خود را داشت و محتوای اصلی رژیم حقیقت آن خصوصی‌سازی بود.

هاشمی رفسنجانی در همین راستا می‌گوید: «اگر سیاست‌های کلی [خصوصی‌سازی] اجرا می‌شد، امروز شاهد بیکاری در کشور نبودیم و اقتصاد رونق داشت.» در ادامه اضافه می‌کند که دیگر مسئله‌ای زیست‌محیطی وجود نداشت و تأکید می‌کند که «توجه به محیط‌زیست در قرآن موج می‌زند» (هاشمی رفسنجانی، سخنرانی به مناسبت اولین سالگرد ابلاغ سیاست‌های کلی محیط‌زیست، در شفقنا، ۱۳۹۵/۰۸/۱۶). به‌نظر می‌رسد خصوصی‌سازی به سطح حلال تمام مشکلات استعلا می‌یابد و می‌تواند تمام مسائل اقتصادی، اجتماعی و حتی طبیعی جامعه ایرانی را حل کند. اهمیت این نهاد جدید تا جایی ارتقا می‌یابد که سازمانی برای نظارت بر فرایند اجرای آن، «به‌موجب ماده ۱۵ قانون برنامه سوم توسعه» در تاریخ ۱۶ اردیبهشت ۱۳۸۰ زیر نظر وزارت امور اقتصادی و دارایی تشکیل شد و عمده هدف آن به‌عنوان سازمانی دولتی نظارت بر اجرای سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی بود. قوانین حاکم بر این سازمان در سال

۱۳۸۵ اصلاح شد و هدفش کاهش تصدی‌گری دولت و گسترش دسترسی بخش خصوصی، تعاونی و عمومی غیردولتی به منابع بود. منتها در این دوران، همواره تأکید اساسی بر بخش خصوصی و میزان خصوصی‌سازی بوده و موفقیت برنامه‌ها منوط به میزان واگذاری منابع به این بخش بوده است. در واقع خصوصی‌سازی بخشی از فناوری قدرت مسلط، به اصلی اساسی تبدیل شده و میزان موفقیت یا شکست این نظم را میزان اجرای آن تعیین می‌کند؛ برای مثال همتی وزیر اقتصاد در گزارش شماره ۴۲۶ هیئت واگذاری، میزان واگذاری‌ها به بخش خصوصی را در ۲۳ سال گذشته، ۱۱ درصد عنوان کرده و ۲۹ درصد نیز به بخش عمومی غیردولتی، مانند بنیاد مستضعفان و این را نمود شکست اقتصادی در ایران دانسته است. در حالی که در اصل ۴۴، واگذاری به این بخش، وجهی از کاهش تصدی‌گری دولت بوده است.

خصوصی‌سازی حتی بخشی از سیاست درآمدی دولت‌ها بوده است. طبق گزارشی از سازمان خصوصی‌سازی، اوج خصوصی‌سازی در سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۲ و ۱۳۹۹ بوده که روی هم رفته ۷۰ درصد کل واگذاری‌ها در آن‌ها صورت پذیرفته است؛ برای مثال در سال ۱۳۹۹، ۴۴/۷ درصد کل واگذاری‌ها صورت پذیرفته که حدود ۴۰ برابر سال پیش از آن، یعنی ۱/۴ درصد بوده و ۴۰ هزار میلیارد برای دولت عایدی داشته است. کسری بودجه عامل این جهش بوده است (نقل در مسیر اقتصاد؛ رسانه‌ی تصمیم‌سازان اقتصاد ایران، ۱۶ شهریور ۱۴۰۰). این امر نشان می‌دهد خصوصی‌سازی چیزی فراتر از برنامه‌ای صرفاً اقتصادی است.

۵-۲. مجاهدت، الهیات سیاسی و خصوصی‌سازی: بیانیه‌ی گام دوم انقلاب

در هر دورانی، سامان‌گفتمانی «جهت یا راستای» حقیقت را مشخص می‌کند و این رژیم حقیقت است که این انسجام را معنمند می‌کند و مشروعیت می‌بخشد و مرز امر اخلاقی و غیراخلاقی، حقیقت و ناحقیقت و دیگر شاخص‌های ادغام یا طردشدگی را تعیین می‌کند. هر چند می‌دانیم که این مرزبندی‌ها هرگز ثابت، مطلق و تغییرناپذیر نیستند؛ زیرا واقعیت اجتماعی سپهری ابژکتیو و همواره در حال تحول است. از این رو مفاهیم ما نیز ناگزیر همواره در حال دگرگونی‌اند تا بتوانیم برای سکونت‌گزیدن در این جهان در حال تغییر تفسیری انسجام‌بخش داشته باشیم. به هر حال اصول سیاست تعدیل که در برنامه‌ی سوم توسعه به بعد اساس سیاست‌گذاری توسعه شد، بدین قرار بود: کاهش تصدی‌گری دولت؛ خصوصی‌سازی بنگاه‌های دولتی؛ رقابت‌پذیری؛ مقررات‌زدایی؛ و جهانی‌سازی اقتصادی یا آزادسازی تجاری (شیرعلی، ۱۳۹۹).

در این برهه، وظایف اجتماعی و زیرساختی دولت در راستای اصل نخست تنزل یافت؛ به نحوی که حوزه‌های مخابراتی، جاده‌سازی و... به بخش خصوصی سپرده شد و مدیریت آن‌ها در قالب راهبردهای متنوعی مانند تجاری‌سازی، برون‌سپاری و... از دولت ستانده شد. صنایع نفتی، پتروشیمی، معادن و دیگر منابع خام و اولیه نیز در قالب شرکت‌های خصوصی از کنترل مدیریتی مستقیم دولت خارج شدند. مدارس غیرانتفاعی، هیئت‌امنایی و غیردولتی گسترش یافتند. طبق گزارش سحرخیزان، معاون سابق وزارت آموزش و پرورش، تا قبل از ۱۴۰۲، ۵۵ درصد ورودی‌های دانشگاه شریف متعلق به دهک دهم، ثروتمندترین طبقه اجتماعی بوده است. همچنین «۸۰ درصد دانش‌آموزانی که در مدارس دولتی آموزش می‌بینند، به سبب کاهش کیفیت آموزشی، شانس بسیار اندکی در موفقیت تحصیلی، یعنی ورود به دانشگاه‌های برتر کشور را دارند و این را نتیجه‌ی خواست کاهش تصدی‌گری دولت می‌دانند که فقط حقوق معلمان را می‌پردازد» (سحرخیزان، مصاحبه با ایسنا، ۱۴۰۲/۰۲/۱۷). در این دوران هزینه‌های عمومی دولت در حوزه آموزش از ۱۷ درصد در سال ۱۳۷۰ به ۱۰ درصد در سال ۱۳۹۸ رسیده است (دارکش و فیروزآبادی، ۱۴۰۲). با وجود افزایش چشمگیر دانشجویان در آموزش عالی از میانه دهه ۱۳۸۰ تا اواخر دهه ۱۳۹۰ و تمرکز بیشتر در دانشگاه‌های دولتی، و فارغ از افزایش تدریجی دانشگاه‌های شهریه‌ای مانند پیام نور، آزاد و... در خود دانشگاه‌های دولتی، تفکیک روزانه-شبانه و پردیس، تعداد دانشجویان شبانه را تا ۹۰ درصد افزایش داده

است (کریمی و همکاران، ۱۳۹۸). از سوی دیگر طبق داده‌ها، از سال ۱۳۹۲، بیش از ۵۳ درصد هزینه‌های سلامت را خود خانواده‌ها پرداخته‌اند و با احتساب بیمه‌های خصوصی، این هزینه به ۶۰ درصد رسیده است. این میزان پس از اجرای طرح بیمه سلامت عمومی از سال ۱۳۹۳، موقتاً تا ۴۲ درصد کاهش پیدا کرده بود که در سال‌های اخیر، به دلیل بحران در این بخش و آزادسازی تدریجی قیمت داروها بازهم در حال افزایش است (دارکش، ۱۳۹۸). از مهم‌ترین پیامدهای این امر در بخش سلامت که آن را «کالایی‌سازی سلامت» نامیده‌اند، طردشدگی گروه‌های اجتماعی‌ای مانند سالمندان و در میان آنان سالمندان تهی‌دست شده است (آزادارمکی و همکاران، ۱۴۰۰). این تحولات نشان می‌دهد چگونه زیست‌سیاست^۱ از اولویت اساسی دولت‌ها کنار رفته و از سیاستی عمومی بدل به امر خصوصی شده است. رژیم حقیقت جدید حول خصوصی‌سازی به این چرخش مشروعیت بخشیده است. با این حال مهم‌ترین چالش سیاست‌گذارانه در زمینه بازارآزادگرایی، آزادسازی تجاری یا پیوستن به اقتصاد جهانی بوده است.

بازارآزادگرایی در ایران هرچه در اجرای اصول چهارگانه دیگر موفق بوده، در اجرای اصل پنجم ناموفق بوده است. این ناکامی بیش از هر چیز ریشه در جایگاه ژئوپلیتیک ایران دارد و نیز سیاست بین‌الملل مبتنی بر انقلاب ۱۳۵۷ و سلطه الهیات سیاسی-اسلامی در آن رقم خورده است. در واقع نسبت سلبی تحولات اقتصاد سیاسی جهانی با تغییرات درونی جامعه ایران، در عین انطباق اصول کلی، ریشه در همین الهیات دارد که دال محوری آن «جهاد»^۲ است. این الهیات بیش از هر دوران دیگری در بیانیه دوم انقلاب (۱۳۹۷) برجسته شده که در آن سیاست خصوصی‌سازی وارد سطح جدیدی می‌شود و درون منظومه مفهومی جدیدی بازسازی می‌شود. به عبارت دیگر، این الهیات سیاسی، درون‌گرایی گفتمانی خصوصی‌سازی را تقویت می‌کند. در واقع جهاد میانجی مفهومی است که دلالت‌های این رژیم حقیقت را وارد سطحی جدید می‌کند. ذیل همین مفهوم و دال مرکزی آن، یعنی دوگانه مفهومی صوری «دوست-دشمن» است که نام‌گذاری‌هایی مانند سرمایه‌داری اسلامی-ایرانی، مردمی‌سازی، امت، اقتصاد مقاومتی، مولدسازی، جامعه‌پردازی، تمدن‌سازی و... گرد هم می‌آیند و عرصه برساخت حقیقت حول خصوصی‌سازی تا حد تقدیس آن را بسط می‌دهند.

جهاد همواره مفهوم محوری الهیات سیاسی اسلامی بوده، اما در دوره‌های مختلف دلالت‌های آن تغییر کرده است. به عبارت دیگر، مفهوم خود-دیگری، دوست-دشمن و دیگر مفهومی و پادمفهوم‌های مرسوم در هر الهیات سیاسی‌ای تعیین می‌یابد؛ برای نمونه، مطهری در مجموعه آثارش به مفهوم جهاد می‌پردازد. در جایی جهاد را مبارزه نو با کهنه می‌داند که مقدس است (مطهری ۱۳۷۷، ج ۲۴: ۴۲۱). یا بر آن است که «جهاد یعنی استفراغ و به عبارت دیگر به کاربردن منت‌های همت و نیرو. کلمه جهاد غالباً برای به‌کاربردن منت‌های کوشش در برابر دشمن به‌کار برده می‌شود» (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲۰: ۱۳۱). در جای دیگری می‌نویسد: «هجرت و جهاد دو چیزی هستند که اگر نباشند، برای انسان جز زبونی و اسارت چیزی باقی نمی‌ماند؛ یعنی انسان آن‌وقت به معنی حقیقی انسان است که زبون به آنچه به او احاطه پیدا کرده و به او چسبیده است یا خودش خود را به آن چسبانده، نباشد» (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲۳: ۶۰۶). او محور جهاد در قرآن را در مبارزه با تجاوز می‌داند، جنگ را اساس آن می‌داند و می‌نویسد: «می‌گویند مسیحیت این افتخار را دارد که هیچ اسمی از جنگ در آن نیست، اما ما می‌گوییم اسلام این افتخار را دارد که قانون جهاد دارد» (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲۰: ۲۲۳). چنان‌که مشخص است، جهاد هم‌زمان نوعی نیروی سوبژکتیویته در الهیات سیاسی اسلامی نیز هست. برای جهاد از این نظر، دو ویژگی را برشمرده‌اند: «یکی اینکه در آن جدوجهدی و تحرکی باشد. انسان در رختخواب یا در پستوی خانه که نمی‌تواند مبارزه کند... دوم اینکه در مقابلش دشمنی باشد» (آیت‌الله خامنه‌ای در آغاز درس خارج فقه ۱۳۷۳/۰۶/۲۰ نقل در زندگی جهادی، ره‌نامه

۲۴)، اما در تمام این تعاریف از جهاد، در عصر گفتمان الهیات سیاسی اسلام انقلابی، نشانی از تأکید بر جهاد در اقتصاد یا خصوصی سازی جهادی نیست. در نسبت جهاد و رژیم حقیقت خصوصی سازی است که دلالت های جهاد، به مثابه محور این الهیات، تغییر می یابد و مطلقیت فرمایشی آن را می توان نشان داد. به عبارت دیگر، از آنجا که مفاهیم زمان مند و فضا مند، دلالت های متفاوتی می یابند و در فرایند تاریخ در نسبت با دیگر مفاهیم بازسازی می شوند و معانی جدیدی می یابند.

این سوپزکتیویته انقلابی، در بیانیه گام دوم انقلاب، ابعاد جدیدی می یابد و مفهوم محوری آن که جهاد یا مبارزه و دشمنی با متجاوز است، درون منظومه مفهومی خصوصی سازی، استقراری تازه می یابد. با رجوع به گفتمان مؤلفان این نظم جدید می توان دید که جهاد هم زمان نوعی انضباط درونی و اجتماعی نیز هست و تکنیک های اخلاقی خود در آن، هم در سطحی فردی و هم جمعی تجلی می یابد. جهاد اصغر، انضباطی اجتماعی و مبارزه ای بیرونی است و موضوع محوری آن، نوعی زیبایی شناسانه کردن مرگ یا جان فشانی است: «آسان ترین جنگ با دشمن، آنجا است. نگویند آنجا جان در خطر است. در همه جهادها، جان در خطر است. وانگهی جان همیشه در خطر است که انسان می دهد. انسان هایی هستند که روزی صد بار آرزوی مرگ می کنند. گذشت هایی وجود دارد، بالاتر از گذشت جان» (سخنرانی آیت الله خامنه ای در مراسم صبحگاهی لشکر سیدالشهدا، ۱۳۷۷/۰۷/۲۶ [در زندگی جهادی]). جهاد اکبر سیاست انضباطی منفی خود است؛ چرا که دشمن اصلی آن نفس به مثابه میل است: نوعی انضباط منفی خود یا میل؛ زیرا فرهنگ جهادی در تقابل با فرهنگ مادی تعبیر می شود. به هر حال جهادی گری هم زمان نوعی برساخت سوژه نیز هست: «مسئله اقتصاد مهم است؛ اقتصاد مقاومتی مهم است. البته اقتصاد مقاومتی الزاماتی دارد. مردمی کردن اقتصاد، جزو الزامات اقتصاد مقاومتی است. این سیاست های اصل ۴۴ که اعلام شد، می تواند یک تحول به وجود بیاورد؛ و این کار باید انجام بگیرد. البته کارهایی انجام گرفته و تلاش های بیشتری باید بشود. بخش خصوصی را باید توانمند کرد» (سخنرانی آیت الله خامنه ای در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۹۱/۰۵/۰۳).

خصوصی سازی الزام اقتصاد مقاومتی است و در بیانیه گام دوم انقلاب، مردمی سازی در واقع به میانجی خصوصی سازی فعلیت می یابد. به عبارت دیگر، حتی هنگامی که خصوصی سازی مانند تاکتیکی برای دیگر سیاست های اقتصادی می نماید، تبدیل به غایت می شود؛ حتی زمانی که راه حل مشکلات اقتصاد چنین بیان می شود که «اقتصاد مقاومتی است که باید برنامه های اجرایی برای همه بخش های آن تهیه و با قدرت و نشاط کاری و احساس مسئولیت، در دولت ها پیگیری و اقدام شود. درون زایی اقتصاد کشور، مولد شدن و دانش بنیان شدن آن، مردمی کردن اقتصاد و تصدی گری نکردن دولت» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۴۰). این رژیم حقیقت غالب است که روند حرکت سیاست ها را مشخص می کند؛ برای مثال، با اینکه وزیر اقتصاد دولت سیزدهم از ضرورت گذر از نگاه حدی «بخش دولتی» و «بخش خصوصی» سخن می گوید که از دوگانه های مفهومی دوران بازار آزادگرایی بوده است، در بند ۱ وظایف و اختیارات هیئت مولدسازی چنین آمده است: «شناسایی کامل اموال غیرمنقول دولت و تعیین تکلیف آن ها ظرف مدت حداکثر یک سال با استفاده از روش های مختلف از جمله واگذاری و فروش اموال مازاد و مولدسازی با مشارکت بخش خصوصی» (مصوبه مولدسازی دارایی های دولت، ۱۴۰۱/۰۸/۲۱). در بررسی مدل پویایی شناسی مدیریت و مولدسازی دارایی های دولت که زیر نظر دفتر مطالعات بخش عمومی صورت پذیرفته، متغیرها «واگذاری دارایی های مالی و سرمایه ای، کیفیت خصوصی سازی بنگاه ها، درآمد حاصل از واگذاری، کسری بودجه و فضای کسب و کار بوده است» (سلسله گزارش های پویایی شناسی چالش های کشور، شماره ۱۳، ۱۴۰۲/۱۱/۱۹). به این ترتیب توجهی به بخش فراتر از حدود مذکور نشده و اساساً دلالت های آن ها مشخص نیست. آنچه مشخص است، هدایت گری به سوی خصوصی سازی است. به عبارت دیگر، به دال های تهی اقتصاد مقاومتی، مردمی سازی یا مولدسازی دارایی های دولت انسجام می بخشد.

۶. بحث و نتیجه گیری

به رغم آنکه در دوران پس از انقلاب ایران، همواره در لحظات مختلف در سطح سیاست گذاری و قانون گذاری اقتصادی-حقوقی، انواع مالکیت عمومی، تعاونی و خصوصی به رسمیت شناخته شده، اما در هر دورانی یکی به نفع دیگری نادیده گرفته شده است. در دهه ۱۳۶۰ که شرایط انقلابی و جنگی بر هم منطبق شده بود، فناوری قدرت اسلام انقلابی تحت تأثیر فضای جهانی ضد سرمایه داری، امر ملی و به تبع آن عمومی سازی اموال مربوط به دولت پیشین، نهادهای وابسته به آن و آنچه بورژوازی وابسته نامیده می شد، مشروعیت یافت. از این رو، نهادهای عمومی و تعاونی متنوعی در این دوران تأسیس شدند تا جامعه انقلابی را پیش ببرند.

به نظر می رسد در جهان در حال توسعه، همواره تحولات جهانی می تواند بر گفتمان توسعه اثرگذار باشد. اما این اثرگذاری بی واسطه نبوده است. آنچه این مقاله علم یا نظام دانش نیمه استعماری می نامد، میانجی سرایت این تأثیرگذاری بر جهان پس از فروپاشی کمونیسم شوروی بود و ایران نیز مستثنا از این مناسبات نبود. دانشگاه ها، مراکز آموزشی و پژوهشی و مؤسساتی خاص در ایران نیز حول نهادینه ساختن گفتمانی و کرداری بازار آزادگرایی شکل گرفتند. از این رو تسخیر سیاست گذاری به تدریج صورت پذیرفت. در واقع سیطره جهانی این نظام دانش، مشروعیت درونی آن را تقویت می کرد؛ زیرا ایران کشوری بود که داوطلبانه اصول سیاستی مذکور را به کار بست. اما اجرای این سیاست ها در ایران، ویژگی های خاص خود را دارد که با تجارب مشابه، دارای تفاوت های مشهود است.

مهم ترین تفاوت، تبدیل خصوصی سازی از یکی از تاکتیک های این فناوری قدرت به نوعی رژیم حقیقت است. در واقع زمینه های تاریخی اجرای سیاست های وابسته به این فناوری جدید این ارتقا را ضرورت بخشید؛ زیرا دوگانه مفهومی بخش دولتی-خصوصی، در عمل موجب ارتقای امر خصوصی و تاکتیک خصوصی سازی به سطحی شد که باید محور منظومه ای از مفاهیم می شد که آن را مشروعیت می بخشید. امر عمومی دولتی یا نیمه دولتی نامیده شد و دولت مردان و بوروکرات ها بسیار تلاش کردند تا آن را عامل عقب ماندگی و توسعه نیافتگی تفسیر کنند. ذیل همین راهبرد بود که هر آنچه دولتی بود، بی کیفیت، ضعیف، کند و بوروکراتیک نامیده شد و آموزش و بهداشت که پیش تر کالاهای عمومی بودند، ذیل این نام تضعیف شدند. این چرخش گفتمانی، در این تنزل بی تأثیر نبود. از سوی دیگر امر خصوصی تقدیس شد. هر شکستی توطئه نامیده و اشتباهی در اجرای این سیاست ها تفسیر شد و هم زمان با آن مفاهیمی مانند خصلتی سازی، رانت خواری، فساد و... تولید شدند. اما جایگاه این رژیم حقیقت به قدری محکم و استوار شد که حتی در تلاش برای سهمیم کردن تاکتیک های جدید برای فراروی از دوگانه خصوصی-دولتی، مانند مردمی سازی یا فناوری های متفاوتی نظیر اقتصاد مقاومتی و جهادگرایی یا مجاهدت و حذف غایت بازار آزادگرایی، یعنی آزادسازی تجاری یا جهانی شدن اقتصاد ملی، ذیل پررنگ شدن اهمیت الهیات سیاسی اسلامی، به سبب سیاست بین المللی استکبارستیزانه، به نفع مشروعیت بیش از پیش خصوصی سازی تمام شد. هر چند درون گرایی راهبردی این قرابت انتخابی، بر اندیشه بازار آزادگرایان ایرانی اثری خاص گذاشته و آنان را به اندیشیدن به موضوع عدالت اجتماعی وادار کرده است. همان طور که گفته شد، از نظر نظریه پردازان جریان اصلی این فناوری قدرت مسلط در سطح جهانی، عدالت اجتماعی سرابی بیش نیست (هایک، ۱۳۹۳ ب) و مانع خودانگیختگی بازار و اجرای قواعد عام رفتار نفع محور اقتصادی است. در این زمینه طبیعیان، به تاسی از رالز، عدالت را در نظم بازار یا امکانی برای کارایی نظم آن چنین تعبیر می کند: «این بحث و دیدگاه خاص عدالت، سه نوآوری اساسی دارد: نخست توجه به عدالت در قالب نظم و سامان اجتماعی و نه کارکردهای فردی؛ دوم توجه به «برابری» به عنوان یک مفهوم کانونی در این رویکرد به عدالت؛ و سوم تأکید بر نقش عاملی به نام ساختار اساسی به عنوان شرط لازم برای تحقق جامعه منصفانه» (طیبیان، ۱۳۸۶: ۴۰).

منظومه مفهومی این رژیم حقیقت، در این دوران همواره بسط و قبض پیدا کرده است و از میل به جهانی شدن در دهه ۱۳۷۰ و اوایل دهه ۱۳۸۰ و در اوج بحران جمهوری اسلامی در مناسبات بین الملل از نیمه دوم دهه ۱۳۸۰ به این سو که به نوعی درون گرایی اقتصادی منجر شده، همواره خودارجاع بوده و در قرابت با نظام های مفهومی جدید توانسته است مشروعیت کارکردی خود را حفظ کند. تبارشناسی فضایی-زمانی این فرایند تاریخی، همزمان نشان می دهد زمینه های اجتماعی و ژئوپلیتیک ایران، اثری عمیق در شیوه اجرای فناوری قدرت بازار آزادگرایانه و نیز تحولات در ابعاد مختلف مفهومی رژیم حقیقت آن، یعنی خصوصی سازی داشته است و تحولات آن، نشان از حک شدن اثر لحظات مختلف در سرنوشت آن داشته است. در نتیجه، تصادفی نیست که امر خصوصی از سطح سیاست گذاری فراتر رود و به ارزش یا مجموعه ای از ارزش ها و حتی نوعی فرهنگ در جامعه ایرانی تبدیل شود. این بعد را می توان در زندگی روزمره ایرانیان و میل آنان به ایجاد تغییرات جدید در سبک زندگی دید. همچنین مهم ترین این تحولات را می توان در جنبش های اجتماعی و نیز جستجوی راهبردهایی برای اجرای تنانگی، مدیریت بدن، مراقبت از جسم و... مشاهده کرد. در نهایت اینکه معیارهای این رژیم حقیقت درستی یا نادرستی، موفقیت یا شکست و سلامت یا فساد کردارهای مختلف را در این گفتمان مشخص می کند. در چنین گرانگه تاریخی ای است که آنچه در زیست سیاست مدرن امر عمومی بود و باید برای حفاظت از جمعیت، به دلایل مختلف از جمله تولید اقتصادی پایدار می ماند، خصوصی می شود. به این معنا که هزینه بیمه های اجتماعی، خدمات بهداشتی و آموزشی و... خصوصی سازی می شود و افراد یا خانواده های فردی خود باید آن ها را تأمین کنند. بر همین اساس، انواع مدارس ذیل عنوان خصوصی سازی آموزش گسترش یافته اند. بهداشت به عنوان حقی پیش تر عمومی به شکل ها و تاکتیک هایی مختلف کالایی شده و با کیفیت زدایی از بخش عمومی، به سازوکارهای مختلف خصوصی سازی مشروعیت بخشیده است. در نتیجه سیطره این رژیم حقیقت، هر آنچه خصوصی است، دارای ارزشی غایی است و به پیامدهای آن، یعنی طرد و انزوای طبقات و گروه های اجتماعی اندیشیده نمی شود که قادر به تطبیق قواعد این بازی نیستند. نمونه آن، طبقات تهی دست و نیز گروه های سنی مانند سالمندان اند که به موجب این سازوکارها عقب رانده می شوند.

سپاسگزاری: مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده سوم با عنوان «تکوین بورژوازی بوروکراتیک در ایران» دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، مستخرج شده است. بدینوسیله از گروه جامعه شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران تشکر می کنیم و همچنین قدردان عوامل نشریه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران هستیم.

تعارض منافع: بنا بر اعلام نویسندگان، در این مقاله تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- آزادارمکی، تقی؛ کوششی، مجید و پروایی، شیوا (۱۴۰۰). رهیافت انتقادی به کالایی شدن سلامت و طردشدگی سالمندان تهیدست، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۰ (۱)، ۱۷۵-۲۱۲. [10.22059/jisr.2020.279953.857](https://doi.org/10.22059/jisr.2020.279953.857)
- اباذری، یوسف (۱۴۰۰). *بنیادگرایی بازار*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران

- اباذری، یوسف و پرنیان، حمیدرضا (۱۳۹۴). استقرار آموزشی مکتب نیاوران: تاریخچه ایجاد نهادهای دولتی آموزش مدیریت و اقتصاد بازار آزاد، *مطالعات جامعه‌شناختی*، (۲۲) ۲، ۱۵۱-۱۷۶. [10.22059/jsr.2016.57039](https://doi.org/10.22059/jsr.2016.57039)
- ابتهاج، ابوالحسن (۱۳۷۱). *خاطرات ابتهاج (دو جلدی)*، به قلم علیرضا عروزی، تهران: انتشارات علمی
- احمدی آمویی، بهمن (۱۴۰۰). *اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی: مجموعه مصاحبه*، تهران: نشر کتاب پارسه
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجار*، تهران: انتشارات زمینه
- اوکانر، برایان (۱۴۰۰). *دیالکتیک منفی آدورنو: فلسفه و امکان عقلانیت انتقادی*، ترجمه آرام مسعودی، تهران: نشر سیب سرخ
- بهداد، سهراب و نعمانی، فرهاد (۱۳۹۳). *طبقه و کار در ایران*، ترجمه محمود متحد، تهران: آگاه
- بهکیش، محمدمهدی (۱۳۸۰). *اقتصاد ایران در بستر جهانی‌سازی*، تهران: نشر نی
- بیانیه گام دوم انقلاب، *خطاب به ملت ایران؛ به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۹۷)*. تهران: دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۴۵). *انقلاب سفید*، تهران: کتابخانه سلطنتی پهلوی
- توسلی، محمود (۱۳۷۳). *خصوصی‌سازی یا ترکیب مطلوب دولت و بازار*، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی
- چامسکی، نوام (۱۳۷۹). *بهره‌کشی از مردم: تئولیبالیسم و نظم جهانی*، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: دیگر
- دارکش، محمد (۱۳۹۸). کرونا و اقتصاد سیاسی کرونا، سایت نقد اقتصاد سیاسی. <https://pecritique.com>
- دارکش، محمد (۱۳۹۹). اقتصاد سیاسی نظام سلامت در ایران، در دسترس در سایت نقد اقتصاد سیاسی. <https://pecritique.com>
- دارکش، محمد، فیروزآبادی، سیداحمد (۱۴۰۲). *مطالعه انتقادی تحولات تئولیبیرالی آموزشی عمومی در ایران پس از انقلاب، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۲ (۱)، ۱-۲۴. [10.22059/jisr.2022.343647.1313](https://doi.org/10.22059/jisr.2022.343647.1313)
- دریفوس، هیوبرت و رابینو، پل (۱۴۰۰). *میشل فوکو، فراسوی ساختگرایی و هرمنوتیک*، حسین بشیریه، تهران: نشر نی
- رحمان‌زاده هروی، محمد (۱۳۹۷). *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، تهران: اختران
- شایق، سیروس (۱۴۰۱). *توانا بود هرکه دانا بود: علم، طبقه و تکوین جامعه مدرن ایرانی ۱۲۸۰-۱۳۳۰*، ترجمه مارال لطیفی، تهران: شیرازه
- شریف‌امامی، جعفر (۱۳۸۷). *خاطرات جعفر شریف‌امامی: نخست‌وزیر ایران (۱۳۳۹-۱۳۴۰ و ۱۳۵۷)* ویراستار حبیب لاجوردی (طرح تاریخ شفاهی ایران، مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد، مجلد ۷)، تهران: صفحه سفید
- شیرعلی، اسماعیل (۱۳۹۹). *سیاست‌های تعدیل ساختاری دولت‌سازندگی و شاخص‌های فلاکت اقتصادی در ایران*، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۳ (۱۱)، ۱۸۹-۲۱۴. doi.org/10.30510/psi.2020.201114.1062
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۵۹). *طرح گسترده اقتصاد اسلامی*، ترجمه فخرالدین شوشتری، تهران: انتشارات بدر
- صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: جلسه ۱ تا ۳۰ (مورخ ۲۸/۰۵/۱۳۵۸ تا ۰۳/۰۷/۱۳۵۸) (۱۳۶۱)، تهران: اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی
- طیبیان، محمد (۱۳۸۶). *عدالت اجتماعی و اقتصاد بازار، در اقتصاد و عدالت اجتماعی*، با همکاری مسعود نیلی، موسی غنی‌نژاد و غلامعلی فرجادی، تهران: نشر نی
- طیبیان، محمد (۱۳۹۶). *بازخوانی اسلوب‌های اندیشه علمی از عصر روشنگری تاکنون*، تهران: دنیای اقتصاد
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۷۷). *تجددطلبی و توسعه در ایران معاصر*، تهران: نشر مرکز
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۱). *اقتصاد به روایتی دیگر*، تهران: دنیای اقتصاد
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۴). *آزادسازی و عملکرد اقتصادی*، تهران: دنیای اقتصاد

- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۵). *گفتارهایی در معرفت‌شناسی علم اقتصاد*، تهران: دنیای اقتصاد
- فوکو، میشل (۱۳۸۰). *نظم‌گفتار: درس افتتاحی در کلژ دو فرانس*، ترجمه باقر پرهام، تهران: آگه
- فوکو، میشل (۱۳۸۹). *ایران: روح یک جهان بی‌روح و ۹ گفتگوی دیگر با میشل فوکو*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نشر نی
- فوکو، میشل (۱۴۰۰). *تولد پزشکی بالینی: باستان‌شناسی نگاه پزشکی*، ترجمه فاطمه ولیایی، تهران: نشر ماهی
- فوکو، میشل (۱۳۹۰). *مؤلف چیست؟ در تئاتر فلسفه: گزیده‌ای از درس‌گفتارها، کوتاه‌نوشت‌ها، گفتگوها و...*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نشر نی
- فوکو، میشل (۱۳۹۲). *تولد زیست‌سیاست: درس‌گفتارهای کلژ دو فرانس، ۱۹۷۸-۱۹۷۹*، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: نشر نی
- کانت، ایمانوئل (۱۳۸۴). *تمهیدات: مقدمه‌ای بر هر مابعدالطبیعه آینده که به‌عنوان یک علم عرضه شود*، ترجمه حداد عادل، تهران: مرکز نشر دانشگاهی
- کریمی، جلیل، منصوری، امید و رضایی، نادیه (۱۳۹۸). *سیطره نظام بازار بر نظام آموزش عالی ایران*، *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۶ (۱)، ۹-۳۸. [10.22059/jsr.2019.72840](https://doi.org/10.22059/jsr.2019.72840)
- کلاین، ناومی (۱۳۹۵). *دکترین شوک: ظهور سرمایه‌داری فاجعه*، ترجمه میرمحمد نبوی، تهران: اختران
- کوزلک، راینهارت (۱۴۰۱). *تاریخ مفهومی: بنیان‌های نوین نظریه تاریخ*، ترجمه عیسی عبدی، تهران: فرهامه
- کوزلک، راینهارت (۱۴۰۳). *فضای تجربه و افق انتظار: دو مقوله تاریخی*، ترجمه امیر صفری، *سایت نقد اقتصاد سیاسی*: <https://pecritique.com>
- لیلاز، سعید (۱۳۹۲). *موج دوم، مدرنیته آمرانه در ایران*، تهران: نیلوفر
- مجموعه سخنرانی‌های آیت‌الله خامنه‌ای (۱۴۰۳). *زندگی جهادی: رمانه ۲۴*، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی
- مرکز پژوهش‌های مجلس، سامانه قوانین: *قانون حفاظت و توسعه صنایع ایران*، مصوب ۱۳۵۸/۱۰/۱۰
- مشایخی، عادل (۱۴۰۱). *تبارشناسی خاکستری است: تأملاتی درباره روش فوکو*، تهران: نشر نی
- مصلی‌نژاد، عباس (۱۴۰۰). *آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی ایران: برنامه‌های اول تا چهارم توسعه اقتصادی...*، تهران: اختران
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ الف). *مجموعه آثار: توحید (جلد بیستم)*، تهران: صدرا
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ ب). *مجموعه آثار: جهان‌بینی الهی و جهان‌بینی مادی (جلد بیست‌وسوم)*، تهران: صدرا
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ پ). *مجموعه آثار: حق و باطل: به‌ضمیمه احیای تفکر اسلامی (جلد بیست‌وچهارم)*، تهران: صدرا
- نیلی، مسعود و کریمی، محسن (۱۳۸۶). *برنامه‌ریزی در ایران: تحلیلی تاریخی با تمرکز بر تحولات نقش و جایگاه سازمان برنامه و بودجه*، تهران: نشر نی
- هایک، فردریش فون (۱۳۹۳ الف). *قانون، قانون‌گذاری و آزادی: گزارشی جدید از اصول آزادیخواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی (قواعد و نظم)*، ترجمه مهشید معیری و موسی غنی‌نژاد، تهران: دنیای اقتصاد
- هایک، فردریش فون (۱۳۹۳ ب). *قانون، قانون‌گذاری و آزادی: گزارشی جدید از اصول آزادیخواهانه عدالت و اقتصاد سیاسی (سراب عدالت اجتماعی)*، ترجمه مهشید معیری و موسی غنی‌نژاد، تهران: دنیای اقتصاد
- هورتا دستوتو، خسوس (۱۳۹۴). *اقتصاد مکتب اتریش: نظم بازار و خلاقیت کارآفرینانه*، ترجمه محمود متوسلی و مهرزاد سعیدی‌کیا، تهران: نشر چشمه
- یگانه، محمد (۱۳۸۴). *خاطرات محمد یگانه: رییس کل بانک مرکزی و...* (طرح تاریخ شفاهی ایران، مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد)، به کوشش حبیب لاجوردی، تهران: ثالث

References

- Abazari, Y. (2021). *Market Fundamentalism*. Tehran: University of Tehran Press (*In Persian*)
- Abazari, Y., & Parnian, H. (2015). The Establishment of the Niavaran Educational School: The History of Creating State Institutions for Teaching Management and Free Market Economics. *Sociological Studies*, 22(2), 151-176 (*In Persian*). [10.22059/jsr.2016.57039](https://doi.org/10.22059/jsr.2016.57039)
- Abtahi, A. (1992). *Memoirs of Abtahi (Two Volumes)*. Written by Alireza Orooji. Tehran: Elmi Publications (*In Persian*)
- Adorno, T. W. (2021). *Adorno's Negative Dialectics: Philosophy and the Possibility of Critical Rationality* Translated by Masoudi, A. Tehran: Sib-e Sorkh Publications (*In Persian*)
- Adorno, T. W. (2022). *Philosophy and Sociology*. Translated by Nicholas Walker, Edited by Drik Braunstein, Cambridge: Polity Press
- Ahmad-i Amoui, B. (2021). *The Political Economy of the Islamic Republic: A Collection of Interviews*. Tehran: Ketab-e Parseh Publishing (*In Persian*)
- Akerstrom Anderson, N. (2003). *Discursive Analytical Strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Lumann*. Bristol: Policy Press
- Ashraf, A. (1980). *Historical Obstacles to the Development of Capitalism in Iran: The Qajar Period*. Tehran: Zamineh Publications (*In Persian*)
- Azadarmaki, A., Kousheshi, M., & Parvaei, Sh. (2021). A Critical Approach to the Commodification of Health and the Exclusion of Impoverished Elderly. *Social Studies and Research in Iran*, 10(1), 175-212 (*In Persian*). [10.22059/jsr.2020.279953.857](https://doi.org/10.22059/jsr.2020.279953.857)
- Behdad, S., & Behrooz, M. (2014). *Class and Labor in Iran*. Translated by Motahed, M. Tehran: Agah Publications (*In Persian*)
- Behkami, M. M. (2001). *The Iranian Economy in the Context of Globalization*. Tehran: Nashr-e Ney (*In Persian*)
- Chomsky, N. (2000). *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order*. Translated by Mortazavi, H. Tehran: Digar Publishing (*In Persian*)
- Cronin, S. (2021). *Social Histories of Iran: Modernism and Marginality in the Middle East*, New York: Cambridge University Press
- Darkesh, M. (2019). Corona and the Political Economy of Corona. Naqd-e Eqtesad-e Siasi Website. Retrieved from <https://pecritique.com> (*In Persian*)
- Darkesh, M. (2020). The Political Economy of the Health System in Iran. Naqd-e Eqtesad-e Siasi Website. Retrieved from <https://pecritique.com> (*In Persian*)
- Darkesh, M., & Firoozabadi, S. A. (2023). A Critical Study of Neoliberal Transformations in Public Education in Post-Revolutionary Iran. *Social Studies and Research in Iran*, 12(1), 1-24. (*In Persian*). [10.22059/jsr.2022.343647.1313](https://doi.org/10.22059/jsr.2022.343647.1313)
- Dreyfus, H. L., & Rabinow, P. (2021). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Translated by Bashiriyeh, H. Tehran: Nashr-e Ney. (*In Persian*)
- Elden, S. (2001). *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*, New York: Continuum
- Foucault, M. (2001). *The Order of Discourse: Inaugural Lecture at the Collège de France* Translated by Parham, B. Tehran: Agah Publications. (*In Persian*)
- Foucault, M. (2010). *Iran: The Spirit of a World without Spirit & Nine Other Conversations with Michel Foucault*. Translated by Sarkhosh, N. & Jahandideh, A. Tehran: Nashr-e Ney. (*In Persian*)
- Foucault, M. (2011). What is an Author? In *Theatre of Philosophy: A Selection of Lectures, Short Writings, Interviews, etc.* translated by Sarkhosh, N. & A Jahandideh, A. Tehran: Nashr-e Ney. (*In Persian*)
- Foucault, M. (2013). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Translated by Najafzadeh, R. Tehran: Nashr-e Ney. (*In Persian*)
- Foucault, M. (2021). *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. Translated by Valiai, F. Tehran: Mahi Publishing. (*In Persian*)

- Gerstle, G. (2022). *The rise and Fall of Neoliberalism Order: America and the World in the Free Market Era*, New York: Oxford University Press
- Ghaninejad, M. (1998). *Modernism and Development in Contemporary Iran*. Tehran: Markaz Publishing. (In Persian)
- Ghaninejad, M. (2012). *Economics Told Differently*. Tehran: Donya-e Eqtesad Publishing. (In Persian)
- Ghaninejad, M. (2015). *Liberalization and Economic Performance*. Tehran: Donya-e Eqtesad Publishing. (In Persian)
- Ghaninejad, M. (2016). *Discourses on the Epistemology of Economics*. Tehran: Donya-e Eqtesad Publishing. (In Persian)
- Hayek, F. A. (2014a). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy (Rules and Order)*. Translated by Moeiri, M. & Ghaninejad, M. Tehran: Donya-e Eqtesad Publishing. (In Persian)
- Hayek, F. A. (2014b). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy (The Mirage of Social Justice)*. Translated by Moeiri, M. & Ghaninejad, M. Tehran: Donya-e Eqtesad Publishing. (In Persian)
- Horta de Soto, J. (2015). *The Austrian School: Market Order and Entrepreneurial Creativity* Translated by Motavaseli, M. & Sa'eedi Kia, M. Tehran: Cheshmeh Publishing. (In Persian)
- Kant, I. (2005). *Prolegomena to Any Future Metaphysics That Will Be Able to Present Itself as a Science*. Translated by Haddad Adel, Gh. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. (In Persian)
- Karimi, J., Mansouri, O., & Rezaei, N. (2019). The Domination of the Market System over Iran's Higher Education System. *Sociological Studies*, 26(1), 9-38. (In Persian) [10.22059/jsr.2019.72840](https://doi.org/10.22059/jsr.2019.72840)
- Klein, N. (2016). *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. Translated by Nabavi, M. M., Tehran: Akhtaran Publishing. (In Persian)
- Koselleck, R. (2022). *Conceptual History: Foundations of a New Theory of History*. Translated by Abdi, E.). Tehran: Farhameh Publishing. (In Persian)
- Koselleck, R. (2024). Space of Experience and Horizon of Expectation: Two Historical Categories. Translated by Safari, A. *Naqd-e Eqtesad-e Siasi Website*. <https://pecritique.com> (In Persian)
- Lilaaz, S. (2013). *The Second Wave: Authoritarian Modernity in Iran*. Tehran: Niloufar Publishing. (In Persian)
- MacLeod, R. (1987). On Visiting the 'Moving Metropolis': Reflections on the Architecture of Imperial Science, in *Scientific Colonialism: A Cross-Cultural Comparison*, edited by Nathan Reingold and Marc Goldenberg, Washington D. C: Smithsonian Institution Press
- Meshkouhi, A. (2022). *Genealogy is Gray: Reflections on Foucault's Method*. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Mosalla-Nezhad, A. (2021). *Pathology of Iran's Economic Development: The First to Fourth Economic Development Plans....* Tehran: Akhtaran Publishing. (In Persian)
- Motahhari, M. (1998 A). *Collected Works: Monotheism (Vol. 20)*. Tehran: Sadra Publications. (In Persian)
- Motahhari, M. (1998 B). *Collected Works: Theistic vs. Materialistic Worldview (Vol. 23)*. Tehran: Sadra Publications. (In Persian)
- Motahhari, M. (1998 C). *Collected Works: Truth and Falsehood: Including The Revival of Islamic Thought (Vol. 24)*. Tehran: Sadra Publications. (In Persian)
- Nili, M., & Karimi, M. (2007). *Planning in Iran: A Historical Analysis Focusing on the Evolution of the Role and Position of the Planning and Budget Organization*. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Pahlavi, M. R. (1966). *The White Revolution*. Tehran: Pahlavi Royal Library. (In Persian)
- Pesaran, M. H. (1982). The System of Dependent Capitalism in Pre- Revolutionary Iran, *international Journal of Middle East Studies*, 14 (4): pp 501- 522
- Rahaman-zadeh Heravi, M. (2018). *A Look at the Political Economy of Iran*. Tehran: Akhtaran Publishing. (In Persian)
- Sadr, Ayatollah S. M. (1980). *Our Economics (A Broad Outline of Islamic Economics)*. Translated by Shoushtari, F. Tehran: Badr Publications. (In Persian)
- Salehi- Isfahani, D. (1989). The Political Economy of Credit Subsidy in Iran, 1973- 1978, *International Journal of Middle East Studies*, 21 (3), pp: 359- 379

- Sha'eri, S. (2022). *Knowledge is Power: Science, Class, and the Formation of Modern Iranian Society, 1901-1951*. Translated by Latifi, M. Tehran: Shirazeh Publishing. (In Persian)
- Sharif-Emami, J. (2008). *Memoirs of Jafar Sharif-Emami: Prime Minister of Iran (1960-1961 & 1978)*. Edited by Ladjevardi, H (Harvard University Iranian Oral History Project, Center for Middle Eastern Studies, Vol. 7). Tehran: Safeh-ye Sefid Publishing. (In Persian)
- Shira'ali, A. (2020). The Structural Adjustment Policies of the Construction Government and Economic Misery Indexes in Iran. *Iranian Political Sociology*, 3(11), 189-214. (In Persian).
doi.org/10.30510/psi.2020.201114.1062
- Tabibian, M. (2007). *Social Justice and Market Economy. In Economics and Social Justice (In collaboration with Nili, M., Ghaninejad, M., & Farjadi, G)*. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Tabibian, M. (2017). *Rereading the Methods of Scientific Thought from the Enlightenment to the Present*. Tehran: Donya-e Eqtesad Publishing. (In Persian)
- Tavassoli, M. (1994). *Privatization or the Optimal Combination of State and Market*. Tehran: Institute for Business Studies and Research. (In Persian)
- Yeganeh, M. (2005). *Memoirs of Mohammad Yeganeh: Governor of the Central Bank and...* (Harvard University Iranian Oral History Project, Center for Middle Eastern Studies). Edited by Ladjevardi, H. Tehran: Sales Publishing. (In Persian)
- Statement of the Second Phase of the Revolution, Addressed to the Iranian Nation; On the Occasion of the Fortieth Anniversary of the Victory of the Islamic Revolution* (2018). Tehran: Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei (In Persian)
- Verbatim Report of the Proceedings of the Assembly for the Final Review of the Constitution of the Islamic Republic of Iran: Sessions 1 to 30 (Dated 19/08/1979 to 25/09/1979)* (1982). Tehran: Directorate-General of Laws, Islamic Parliament of Iran (In Persian)
- Parliament Research Center, Legal Database: Law on the Protection and Development of Iranian Industries, Ratified on 01/07/1979* (In Persian)
- Collection of Speeches by Ayatollah Khamenei (2024–2025). *Jihadi Lifestyle: Guidebook 24*, Tehran: Islamic Revolution Publications (In Persian).